

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

A. Smirnov

СМИРНОВ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК: 94 (477) «1939–1945»: 281.96

**ЦЕРКОВНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Острого – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Стоколос Надія Георгіївна,
Національний університет «Острозька академія»,
професор кафедри культурології та філософії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни

доктор історичних наук
Борщевич Володимир Трохимович,
Рівненська духовна семінарія,
професор кафедри церковної історії

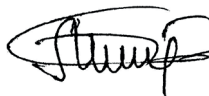
доктор історичних наук, професор
Бистрицька Елла Володимирівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та релігієзнавства

Захист відбудеться 4 грудня 2020 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 48.125.02 у Національному університеті «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

Автореферат розісланий 2 листопада 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. Б. Близняк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Об'єднання православних спільнот і конституювання помісної Православної Церкви України 2018 р. мало тривалу передісторію, оскільки йшлося не про реалізацію якогось короткострокового проєкту, а про результат понад столітньої цілеспрямованої боротьби православних українців за автокефалію своєї Церкви та її визнання у Вселенському православ'ї. Процес здобуття «Патріаршого і Синодального Томосу надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України», що завершився його врученням Блаженнішому митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Думенку на Фанарі, спонукає до поглибленого переосмислення історичного досвіду боротьби українців за церковну незалежність.

Загальновідомо, що релігійний чинник справляв потужний вплив не тільки на духовне життя України, а й на процеси українського націє- і державотворення. Про це свідчить, зокрема, синхронність активізації автокефального руху в православ'ї й національно-визвольної боротьби українського народу. У ХХ ст. цей рух пройшов три фази розвитку: 1) під час української революції (УАПЦ митрополита Василя Липківського); 2) за нацистської окупації (Адміністрація УАПЦ митрополита Полікарпа Сікорського); 3) наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли було проголошено відродження УАПЦ, а владу Мстислава Скрипника обрано патріархом Київським і всієї України.

В умовах ХХ століття – «віку екстремізму» за визначенням Еріка Гобсбаума – Православна Церква зазнавала жорстоких переслідувань як від комуністичного, так і нацистського тоталітарних режимів. Володіючи беззаперечним авторитетом і справляючи неабиякий морально-психологічний вплив на населення, вона стала не тільки об'єктом прискіпливої уваги ключових гравців на геополітичній шахівниці Другої світової війни, а й низки інспірацій та інсинуацій з їхнього боку, спрямованих на перешкоджання становленню незалежної Церкви. Дослідження інституційних трансформацій Православної Церкви воєнної доби дає підстави стверджувати не лише про прояви політичного конформізму в середовищі клиру, але й про його здатність протистояти релігійному тиску й терору з боку тоталітарних режимів.

Обрана тема є суспільно значущою, зважаючи, зокрема, на необхідність поєднання еклезіальних і світських підходів до вивчення церковно-історичної тематики. Означений ракурс розгляду проблеми уможливилює, крім узагальнення відомих фактів і заповнення значних лакун в історії української Другої світової війни, переглянути низку усталених уявлень про юрисдикційно-канонічний статус Православної Церкви. З'ясування цього питання може відіграти неабияку роль в осмисленні сутностей інституційних трансформацій АПЦ й УАПЦ, що дотепер досліджувалися на обмеженому колі історичних джерел.

Необхідність звернення до окресленої проблематики зумовлена не тільки академічним інтересом, а й реаліями українського православ'я, яке залишається розділеним на дві юрисдикції – ПЦУ й УПЦ в єдності з Московським Патріархатом. Комплексне історико-релігієзнавче осмислення суспільно-політичних й еклезіальних обставин виникнення, перебігу та наслідків інституційного розколу українського православ'я в роки війни володіє потенціалом з'ясування витоків сучасного міжправославного протистояння, а також виявлення адекватних шляхів і засобів його подолання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри історії імені проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» «Актуальні проблеми української історії та історіографії модерної доби» (державний реєстраційний номер 0113U007061). Дослідження проводилося за підтримки Меморіального фонду імені І. Коляски, що уможливив наукове стажування в Канадському інституті українських студій Університету Альберти.

Метою дисертаційної роботи є з'ясування сутності церковно-інституційних трансформацій українського православ'я в роки Другої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу, обрати методологічні орієнтири й адекватний науковий інструментарій дослідження;
- охарактеризувати причини реорганізації Православної Церкви в Генерал-губернаторстві та з'ясувати обставини висвяти єпископів-українців;

- розглянути тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії й архипастирську діяльність владики Іларіона Огієнка;
- з'ясувати чинники та наслідки юрисдикційно-канонічних трансформацій Православної Церкви на Волині впродовж 1939–1941 рр.;
- висвітлити причини, перебіг і наслідки Почаївського Собору єпископів серпня – листопада 1941 р.;
- дослідити обставини інституалізації АПЦ у райхскомісаріаті «Україна» та її функціонування впродовж 1942–1944 рр.
- охарактеризувати чинники та наслідки організації Адміністрації Варшавської Митрополії в окупованій Україні на чолі з владикою Полікарпом Сікорським;
- дослідити значення Київського Собору травня 1942 р. і розвиток УАПЦ на Сході України;
- розкрити детермінанти інституційного розколу православ'я й дослідити характер міжцерковних відносин в умовах нацистського окупаційного режиму;
- проаналізувати обставини проведення, ключові рішення й наслідки Варшавського Собору єпископів УАПЦ березня – квітня 1944 р.

Об'єктом дослідження є релігійні процеси в Україні під час Другої світової війни, а його **предметом** – церковно-інституційні трансформації українського православ'я впродовж 1939–1944 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1939–1944 рр. Нижня межа обумовлена початком Другої світової війни, а верхня – вигнанням німецьких загарбників і відновленням радянської влади на всій території України. Водночас у роботі розглядаються окремі події, які відбувались у до- та післявоєнний періоди, оскільки вони мають значення для з'ясування та встановлення причинно-наслідкових зв'язків тогочасних явищ і процесів.

Географічні межі дослідження охоплюють етнічні українські землі в складі СРСР і Німеччини, на які поширювалася канонічна юрисдикція Російської Православної Церкви та Православної Церкви в Генерал-губернаторстві.

Методи дослідження. У роботі використовувалися як конкретно-історичні (історико-генетичний, системно-структурний, порівняльно-історичний, хронологічний, періодизації), так і загальнонаукові методи (описовий, систематизації, функціональний,

логічний) із притаманними їм аналізом, синтезом, індукцією та дедукцією. Для дослідження низки аспектів теми застосовувалися методи джерелознавчої критики, реконструкції, синергетики тощо. Метод структурного функціоналізму допоміг вивчати внутрішньоцерковні зміни на різних рівнях на тлі суспільно-політичних процесів. Комплексне використання зазначених методів уможливило відтворення цілісної картини інституційних змін в українському православ'ї.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в історико-релігієзнавчому осмисленні сутнісних характеристик церковно-інституційних трансформацій українського православ'я періоду Другої світової війни. Врахування здобутків вітчизняних, діаспорних і закордонних дослідників на основі виявлених, інтерпретованих і використаних джерельних матеріалів українських і закордонних архівосховищ, зокрема Канади, Польщі, США, дало змогу глибше й об'єктивніше з'ясувати низку аспектів досліджуваної теми, які впродовж тривалого часу замовчувалися або спотворювалися як радянською, так і російською історіографією.

У межах здійсненого дослідження було одержано результати й сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну.

Уперше:

- у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан наукової розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення; виявлено й інтерпретовано досі невідомі та маловідомі архівні матеріали; проведено аналіз джерельної бази й окреслено методологію дослідження;

- аргументовано, що масштабна реорганізація Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, яка полягала, зокрема в усуненні гітлерівцями митрополита Діонісія Валединського від обов'язків її предстоятеля, відбулася внаслідок інтриг і лобіювань із боку як проросійських, так і деяких проукраїнських угруповань, репрезентанти яких іще в міжвоєнний період були його латентними опонентами в національно-церковному питанні;

- доведено, що ситуативне сприяння німецької влади національним інтенціям православних українців на Холмщині й Підляшші було виявом геополітичних розрахунків нацистів, а не якоїсь особливої прихильності до них. Нацистські керманічі

прагнули не тільки послабити польські та російські впливи в регіоні, а й підживити міжетнічне й міжконфесійне протистояння, яке відчутно загострилося під час ревіндикаційних акцій 1937–1939 рр.

- обґрунтовано, що холмська церковна програма владики Іларіона Огієнка, значущими ланками якої були виважене використання української мови в богослужінні, динамічна розбудова парафіяльної мережі та підготовка плеяди національно свідомих священнослужителів, мала на меті конституювання на окупованих нацистами територіях автокефальної УПЦ із патріаршим устроєм;

- доповнено тезу, що радянська західноукраїнських земель виявлялася, зокрема, в інтенсивній різноплановій агітаційно-пропагандистській роботі, репресивних заходах проти духовенства, а також неканонічній інкорпорації православних єпархій колишньої ПАПЦ до складу контрольованої РПЦ шляхом примусового індивідуального приєднання єпископів й об'єднання цих єпархій в екзархат Західних України та Білорусі;

- доведено, що учасники Почаївського Собору серпня – листопада 1941 р., що поклав початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни, виявили готовність приймати колишніх клириків УАПЦ В. Липківського через нове рукоположення в разі відсутності в них канонічних перешкод. Водночас священники, які отримали канонічну хіротонію до 1921 р., приєднувалися до АПЦ через покаєння без пересвяти. Автономісти вирішили зберігати юрисдикційний зв'язок із РПЦ, однак він розглядався ними переважно як формальність тактичного характеру задля уникнення звинувачень у неканонічності;

- з'ясовано, що головними чинниками прихильнішого ставлення німецької влади до АПЦ, у середовищі клиру якої зрештою мали місце як москвофільські, так й українофільські національно-політичні орієнтації, були підкреслена лояльність, керованість й антирадянська позиція її очільників, дистанціювання від самостійницького руху, переважно негативна реакція на спробу об'єднання Церков;

- аргументовано висновок, що Пінський Собор 7–10 лютого 1942 р. заклав канонічні підстави для існування нової православної ієрархії у співпричасті з Варшавською Митрополією. Його постанова про прийняття «липківського» духовенства в «сущому сані» стосувалася тільки священників, яких приєднували через

спеціальний чин доповнення сумнівних хіротоній, і водночас не поширювалася на ієрархів УАПЦ формації 1921 р. Саме її реалізація уможливила залучення патріотично налаштованого духовенства до автокефального руху й поширення впливу Адміністрації УАПЦ на Сході України;

- доведено, що під час другої фази українського автокефального руху на підставі Патріаршого й Синодального Томосу 1924 р. було конституційовано Адміністрацію УАПЦ, яка на правах широкої автономії входила до складу Православної Церкви в Генерал-губернаторстві;

- спростовано стереотипні уявлення про неканонічність ієрархії УАПЦ формації 1942 р., оскільки всі тогочасні хіротонії в ній звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм, через якого зберігалася канонічна єдність Адміністрації зі світовим православ'ям;

- обґрунтовано, що контраверсійні концепції творення автокефальної Церкви, особисті амбіції ієрархів, нові літургійні практики УАПЦ, а також прийняття нею клириків «липківської» висвяти на тлі прагматичної і цинічної релігійної політики нацистів призвели до інституційного розколу українського православ'я, який виправдано розцінювати як вияв складного багатофакторного цивілізаційного конфлікту національно-еклезіальних ідентичностей, в основі якого лежали модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням сучасної української політичної нації;

- доведено, що обидві юрисдикції вимушено співпрацювали з нацистським режимом, поминаючи німецьку владу під час богослужінь, публікуючи звернення пронімецького характеру, а також агітуючи українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення дисертації, нагромаджений у ній фактичний і теоретичний матеріал можуть бути використані як при написанні узагальнювальних праць із новітньої історії України та Православної Церкви, так і стати істотним доповненням під час підготовки лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій у системі освіти на базі досвіду їх упровадження в навчально-виховний процес Національного університету

«Острозька академія». Водночас вони володіють потенціалом наукового підґрунтя розробки та реалізації програми модернізації ПЦУ.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та результати, які виносяться на захист, одержані здобувачем одноосібно. Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві, відображено окремо в переліку публікацій. У публікації № 9 особисто авторові належить 30% матеріалу, пов'язаного з висвітленням польського терору проти українського населення Холмщини.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом його обговорення на засіданнях кафедри історії імені проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», колективні кафедри релігієзнавства Ерфуртського університету. Низка сегментів праці була підготовлена й представлена під час стажувань у Канадському інституті українських студій Університету Альберти, Варшавському, Мюнстерському, а також Торонтському університетах. Основні положення та результати роботи викладені у виступах на таких наукових форумах: 9 щорічних наукових викладацько-студентських конференцій «Дні науки» (Острог, 2011–2016, 2018–2020), Історико-церковна конференція «Українська Автокефальна Православна Церква під час Другої світової війни. Митрополит Феofil Булдовський» (Харків, 2010), II Konferencja stypendystów Programu RP dla Młodych Naukowców (Варшава, 2010), Всеукраїнська наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, 2011), X Міжнародна конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2012), Міжнародна наукова конференція «Między Wschodem i Zachodem. Ukraina w kręgu historii i kultury» (Варшава, 2012), XXIII Східна літня школа (Варшава, 2013), Наукова конференція «Духовна спадщина Митрополита Василя Липківського» (Київ, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи» (Острог, 2014), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)» (Тернопіль, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти

Церкви» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція: «Канонічність Українського Православ'я: історія проблеми» (Київ, 2016), Кременецькі читання з історії Волині (Кременець, 2017, 2019), Міжнародна науково-богословська конференція «Століття української визвольної боротьби: процеси українського державотворення та становлення помісної Православної Церкви в Україні» (Київ, 2017), Міжнародна конференція з нагоди 25-ліття упокоєння патріарха Мстислава Скрипника (Саут Бавнд Брук (США), 2018), VIII Міжнародна літня школа «Соціальна думка митрополита Андрея Шептицького» (Львів, 2018), Міжнародна наукова конференція «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременець, 2018), Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (Дермань, 2019), Експертна конференція «Українське православ'я в еклезіологічному, політичному, культурному вимірах» (Київ, 2019), Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період» (до 80-річчя початку війни) (Острог, 2019) та інших.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 30 наукових праць, з яких 16 – у фахових виданнях України, 4 – у періодичних виданнях інших держав (2 публікації у закордонних журналах, проіндексованих у базі даних Scopus).

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (459 найменувань) і п'яти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 405 сторінок, з яких основний текст – 361 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет роботи, її хронологічні межі, використані в ній методи, сформульовано наукову новизну, висвітлено практичне значення й особистий внесок автора дисертації, рівень апробації положень і висновків, подано інформацію про публікації та структуру роботи.

У першому розділі «Історіографія, джерела та методологія дослідження» охарактеризовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та теоретико-методологічні засади наукового дослідження.

У підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки проблеми» історіографія теми поділяється на дві великих групи:

- 1) українська історіографія;
- 2) закордонне історіописання (діаспорне, польське, російське тощо).

Важливе значення для дослідження історії православ'я в період Другої світової війни мають праці Ю. Волошина, В. Гордієнка, О. Лисенка, В. Пашенка, Н. Стоколос. Їм притаманне прагнення неупереджено розглянути державно-церковні відносини й інституційну історію Церкви без радянських міфологем і штампів. Проблеми розвитку українського православ'я під час нацистської окупації знайшли відображення в публікаціях І. Грідіної, Є. Кабанця, С. Кота, О. Логінова, І. Преловської, Т. Себти тощо. Партійно-державну політику щодо РПЦ в Україні дослідив В. Войналович. До представників конфесійної історіографії належать архієпископ Ігор Ісіченко й митрополит Олександр Драбинко. Серед перших праць узагальнювального характеру, що висвітлюють історію Православної Церкви в південноукраїнському регіоні воєнної доби, відзначимо монографію М. Михайлуци «Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)».

Історико-краєзнавчі видання В. Рожка про церковне життя на Волині ґрунтуються переважно на використанні діаспорної історіографії, мемуарної літератури та періодики. Історія українського православ'я, волинського духовенства, життя та діяльність православних душпастирів стали об'єктом ґрунтовних досліджень В. Борщевича. О. Федчук є автором публікацій про Волинську духовну семінарію, діяльність єпископа Панкратія Гладкова й митрополита Феофіла Булдовського.

Деякі аспекти церковного життя розглядалися в працях істориків, присвячених дослідженню німецького окупаційного режиму, – Б. Зека, О. Ігнатуші, Г. Стародубець, С. Стельниковича, О. Тригуба та ін. Діяльність релігійних громад у генеральній окрузі «Волинь-Поділля» висвітлена в монографії Ю. Олійника й О. Завальнюка. Церковне життя холмсько-підляських українців і воєнний період

біографії митрополита Іларіона Огієнка вивчали Ю. Макар і М. Тимошик. Низки аспектів екуменічної діяльності митрополита Андрея Шептицького торкається дослідниця Е. Бистрицька.

Серед закордонної історіографії теми найповажніше місце посідають студії діаспорних дослідників. Найґрунтовнішою працею конфесійного напрямку є «Нарис історії Української Православної Церкви» І. Власовського. Це популярний, синтетичний, узагальнювальний підручник із чіткою конфесійною орієнтацією. У контексті історії Церкви до ХІХ ст. він не є авторським дослідженням, а швидше компендіумом часто не зовсім якісних і автентичних матеріалів. Висвітлення подій першої половини ХХ ст. можна назвати мемуаристичною історією УАПЦ. І. Власовський дійшов висновку, що юрисдикція митрополита Діонісія над Адміністрацією зводилася до духовної опіки над де-факто Автокефальною Церквою. Історик відкидав звинувачення у колабораціонізмі автокефальної ієрархії, а також заперечував її зв'язки з ОУН. Натомість він критикував німецький режим за сприяння АПЦ на чолі з митрополитом Олексієм Громадським. Історик дійшов висновку, що як радянська влада, так і нацистський окупаційний режим однаково були руйнівними для українського православ'я.

Наукове дослідження означеної проблематики тривало в 60-х – 80-х рр. ХХ ст. і відображене в працях низки українських істориків у діаспорі (Канаді, США), які під час Другої світової війни перебували в Україні й були очевидцями тих подій. Передусім варто виділити нарис А. Дублянського про владика Никанора Абрамовича, а також його статті про Київський і Варшавський Собори УАПЦ.

Іншим багатотомним виданням з історії УПЦ є книга С. Савчука та Ю. Мулика-Луцика «Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді». У її першому томі «Київська церковна традиція українців Канади» автори розглянули проблеми канонічності диференційованої Православної Церкви в Україні. Вони заперечували зв'язок Адміністрації владики Полікарпа з УАПЦ формації 1921 р., відкидали звинувачення у співпраці православного духовенства як із німецьким окупаційним режимом, так і з самостійницьким рухом. Суспільно-політичне життя українців у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр. стало об'єктом дослідження В. Кубійовича, який безпосередньо сприяв церковному відродженню на Холмщині.

Т. Міненко ґрунтовніше вивчав означені проблеми, залучивши матеріали низки закордонних церковних архівів, які дослідникам в Україні були тоді недоступними. Зокрема, він аргументовано довів, що причиною міжправославного конфлікту в роки війни було не прийняття до УАПЦ клириків «липківського рукоположення», а протилежні концепції творення автокефальної Церкви. Важливе дослідження історії УПЦ у ХХ ст. зробив М. Денисенко, якому належить авторство праці «Православна Церква в Україні: століття розділень» (Київ, 2019). Свій внесок у вивчення історії Православної Церкви в окупованій Польщі зробили М. Бендза, Є. Гжибовський, С. Дудра, А. Земба, А. Миронович, К. Урбан, Я. Шилінг.

Російський церковний історіографічний дискурс за змістом й оцінками дуже схожий на радянське історіописання, оскільки, за відмінності ідейних підходів і формулювань, йому характерна упереджено негативна оцінка українського автокефального руху. Водночас нові тенденції можна простежити в дослідженнях М. Шкаровського. Зокрема, в книжці «Хрест і свастика» він намагався об'єктивніше та зваженіше підійти до проблеми українського автокефального руху в райхскомісаріаті «Україна», спираючись на невідомі раніше німецькі документи. Серед західних «до-архівних» досліджень з історії РПЦ варто виокремити праці Дж. Армстронга, Ф. Гаєра, Г. Файрсайда й В. Флетчера. К. Беркгоф заперечував існування «релігійного відродження» в райхскомісаріаті «Україна», аргументуючи це тим, що сумарна кількість православних парафій там залишалася досить низькою.

Загалом аналіз праць істориків свідчить про наявність значного інтересу українських і закордонних дослідників до проблем державно-церковних відносин, біографістики, юрисдикційно-канонічних трансформацій, діяльності духовенства, становища православних вірян. Однак вони не є виявом повного консенсусу в дослідженні історії Церкви воєнної доби, а, навпаки, свідченням систематичного розширення спектру дискусійних питань.

Підрозділ 1.2 «Джерельна база» присвячений характеристиці використаних автором писемних історичних джерел. Архівну джерельну базу роботи становлять передусім неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України, Канади, США, Німеччини та Республіки Польща.

Дисертант уперше запроваджує до наукового обігу унікальні документи з недоступного раніше українським дослідникам Архіву Варшавської Православної Митрополії. Крім того, надзвичайно цінний корпус джерел, пов'язаний із діяльністю Адміністрації УАПЦ під час війни, зберігається в Архіві УПЦ у США в Бавнд-Бруці. Значущий сегмент фактологічної основи дослідження склали документи з колекції о. Т. Міненка, яка нині зберігається в архіві Університету Альберти в Едмонтоні. У ній містяться різноманітні джерела церковного характеру, які уможливають виявлення сутностей трансформацій українського православ'я в роки Другої світової війни. Зокрема, до наукового обігу вперше запроваджуються постанови двох сесій Почаївського Собору єпископів 1941 р., Пінського й Київського Соборів 1942 р. Матеріали, що розкривають особливості релігійного життя в окупованій Польщі, зберігаються у фонді «Уряд Генерал-губернаторства в Кракові» Архіву нових актів у Варшаві. Там представлена документація відомства Г. Франка, яка стосується релігійної політики нацистів на території колишньої Польщі.

У дослідженні проаналізовано низку архівно-слідчих справ репресованого духовенства з ГДА СБУ, зокрема ф. 5 (Кримінальні справи на nereабілітованих осіб), ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) і ф. 13 (Колекція друкованих видань КДБ УРСР), а також архіву Управління СБУ в Тернопільській області. Передусім йдеться про протоколи допитів єпископів-автономістів, заарештованих НКДБ після повернення радянської влади. Низка важливих документів із досліджуваної теми зберігається у фондах Державного архіву Рівненської області. Зокрема, ф. Р-281 (Рівненське церковне управління) містить церковні накази, розпорядження, обіжники, листування, які дають змогу охарактеризувати міжцерковні відносини. Для виконання завдань роботи найбільш інформативними виявилися фонди 3206, 3676, 3833, 4398 ЦДАВО України, що містять матеріали спецслужб, бюлетені німецької служби пропаганди, доповіді поліції безпеки та СД про становище в Києві й інших окупованих регіонах України. Радянські та німецькі документи про церковне життя зберігаються у фондах 1 та 57 ЦДАГО України. Нововиявлені джерела зі справи 199 ф. 2412 (Музей-архів переходової доби) Державного архіву Київської області свідчать про відродження релігійного життя в

окупованому Києві. Вони допомогли скласти цілісне уявлення про тенденції розвитку релігійних процесів під час німецької окупації України, спрямованість конфесійної політики німецької влади та її вплив на диференціацію українського православ'я, а також причини тогочасної церковної кризи.

Серед опублікованих джерел важливе значення для дослідження мають збірки документів, листів, додатки до монографій, а також публікації окремих документів. Деякі з використаних матеріалів були опубліковані в діаспорі. Насамперед потрібно відзначити фундаментальне видання джерел «Мартирологія Українських Церков», у першому томі якого знаходимо чимало матеріалів, пов'язаних з історією УАПЦ. М. Шкаровський оприлюднив унікальні документи з німецьких архівів (доповідні записки, телеграми, повідомлення), які уточнюють картину релігійного життя в Україні під час окупації, зокрема про невдалу почаївську спробу поєднання Православних Церков, стосунки українських єпископів у Генерал-губернаторстві. До збірників документів, виданих у Російській Федерації, увійшли матеріали з російських й українських архівів, що ілюструють церковну політику Німеччини й організацію релігійного життя на окупованих українських землях.

При написанні дисертації серед **нарративних** джерел використано матеріали особового походження (автобіографії, приватні листи, щоденники, спогади учасників подій). Це дало можливість докладніше й колоритніше відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості епохи. Вагоме значення для з'ясування поглядів І. Огієнка на церковне відродження в Україні та його стосунків із православними єпископами в роки війни мала публікація епістолярної спадщини владики.

Важливим комплексним джерелом наукової інформації є українські й закордонні періодичні видання, що різнопланово висвітлюють події релігійного життя. Церковна проблематика знайшла відображення на шпальтах української преси періоду німецької окупації: «Вінницькі вісті» (Вінниця), «Волинь» (Рівне), «Голос Дніпра» (Херсон), «Звіdomлення з Холмсько-Підляської єпархії» (Холм), «Краківські вісті» (Краків), «Львівські вісті» (Львів), «Подільянин» (Кам'янець-Подільський), «Холмська земля» (Холм), «Церковні відомості» (Варшава), «Український православний вісник» (Холм), «Український голос» (Луцьк) тощо.

Загалом періодична преса дає змогу простежити зміни в церковно-громадському житті окупованих українських земель, вектори політики нацистів щодо Православної Церкви, міжцерковні відносини, реакцію духовенства на актуальні події того часу.

Отже, основну групу джерел для висвітлення особливостей інституційного розвитку АПЦ й УАПЦ періоду Другої світової війни становлять архівні документи, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу. Джерельна база дослідження, що представлена документальними й наративними джерелами, є репрезентативною, багатоплановою і багатовидовою. Різноманітний комплекс історичних джерел та їх аналіз допомагають розкрити церковно-інституційні трансформації українського православ'я воєнної доби.

У третьому підрозділі *«Теоретико-методологічні засади»* викладено методологічні засади дисертації, що зумовлені особливістю предмета дослідження й поставлених завдань. Подано тлумачення ключових термінів: «Церква», «автокефалія», «українське православ'я», «державно-церковні відносини», «інституалізація».

Концептуальне значення для дослідження ролі релігії в державі, релігійно-соціальних трансформацій у суспільстві, оцінки етноконфесійних процесів, міжконфесійних і міжцерковних відносин мають теоретичні напрацювання й історико-релігійні концепції Е. Бистрицької, Б. Боцюрківа, Р. Брубейкера, В. Войналовича, Ю. Волошина, о. К. Говоруна, В. Єленського, С. Жилока, В. Заїкіна, А. Киридон, А. Колодного, О. Лисенка, О. Сагана, І. Скочиляса, Н. Стоколос, В. Ульяновського, Г. Фріза, Ю. Чорноморця, Т. Шевченко та інших.

Дослідницька парадигма дисертації ґрунтується на використанні елементів модерних теорій структуралізму, тоталітаризму, націоналізму, секуляризації, порубіжжя, повсякдення. Не варто забувати й про позитивізм як класичну модель історіописання. Лише виважені міждисциплінарні підходи вчених, які вивчають церковну історію, здатні забезпечити нагромадження, систематизацію опрацювання, теоретичну інтерпретацію емпіричного матеріалу, максимальну об'єктивізацію історичного знання. Інтелектуальним здобутком дослідницької групи О. Лисенка, що має на меті створення української воєнно-історичної наукової школи, є

двотомна колективна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття». І. Патриляк запропонував схему української історії воєнного періоду, що дає можливість вписати «українську Другу світову війну» в глобальний історичний процес.

Спектр питань, охоплених дисертацією, і ракурс постановки проблеми на межі сфери наукових інтересів історії, релігієзнавства, богослов'я, політології, соціології й інших соціогуманітарних наук спонукали до застосування міждисциплінарної методології.

Основу методологічного інструментарію дослідження становлять традиційні наукові принципи: історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму. У роботі зазначені принципи реалізовані шляхом застосування як конкретно-історичних (історико-генетичного, системно-структурного, порівняльно-історичного, хронологічного), так і загальнонаукових методів (описового, систематизації, функціонального, логічного).

Отже, використання цих теоретичних підходів, принципів і методів дало змогу досягти мети дослідження та розв'язати поставлені завдання, сформулювати науково обґрунтовані положення та висновки дисертації.

Другий розділ «Український національно-церковний рух у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр.» складається з двох підрозділів. У підрозділі 2.1 *«Реорганізація Православної Церкви та висвята єпископів-українців»* з'ясовуються причини усунення митрополита Діонісія Валединського від управління Варшавською єпархією, а також обставини хіротонії Іларіона Огієнка й Палладія Видибіди-Руденка.

Вибух Другої світової війни призвів до значних змін у житті Православної Церкви на території окупованої Польщі. Після вимушеної резигнації митрополита Діонісія та призначення архієпископа Берлінського й Германського Російської Православної Церкви за кордоном Серафима Ляде тимчасовим керівником Варшавської єпархії в листопаді 1939 р. більшість німецьких відомств була схильна зберегти автокефалію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Уважалось, що оскільки вона була надана не Польській державі, а її православному населенню, то може існувати в нових умовах. Симптоматично, що вихований у російських традиціях, владика Серафим почав проводити відверто русифікаторську політику.

Управління православними парафіями Холмщини й Підляшшя спочатку здійснювали адміністратор о. І. Левчук і генеральний вікарій о. М. Малюжинський. Затверджений німецькою окупаційною владою статут легітимізував межі церковної автономії українців у Люблінському дистрикті. До кінця 1940 р. кількість православних храмів на Холмщині збільшилася з 51 до 91. Подією, яка мала неабияке значення для відродження Церкви, можна вважати повернення православним собору Різдва Пресвятої Богородиці в Холмі.

З огляду на те, що архієпископ Серафим виступав проти українізації Церкви, конфліктував з українськими громадськими установами й водночас утратив прихильність уряду Генерал-губернаторства, нацисти вирішили повернути митрополита Діонісія до керівництва церковними справами. Вирішальний вплив на становище Берлінського ієрарха у Варшаві мала позиція Константинополя, що із занепокоєнням спостерігав за розвитком церковної ситуації в окупованій Польщі. Зрештою Синод Вселенського Патріархату визнав законним предстоятелем Православної Церкви в Генерал-губернаторстві митрополита Діонісія, а владику Серафима за його неканонічну діяльність віддав під церковний суд. Після запеклих міжвідомчих дискусій у вересні 1940 р. до керівництва Церквою повернувся митрополит Діонісій.

Німецька окупація Польщі спочатку виявилася сприятливою для української православної спільноти, яка почала повертати відібрані храми й відроджувати церковне життя, зокрема на Холмщині та Підляшші. Однак цей процес відбувався важко через суперечливу політику німецьких державних і партійних органів, що мали відмінне бачення шляхів розвитку Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Значущою подією для українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві стала висвята архиєреїв-українців Іларіона Огієнка на архієпископа Холмського й Підляського, а також Палладія Видибіду-Руденка на архієпископа Краківського й Лемківського. У листопаді 1940 р. владику Діонісій благословив відкриття української парафії у Варшаві при митрополичому соборі, настоятелем якої став протопресвітер П. Пашевський. Юридичний статус Православної Церкви в Генерал-губернаторстві був остаточно врегульований після затвердження в січні 1943 р. її нового статуту, що передбачав

використання української мови в діловодстві та за бажанням парафій – у богослужінні.

У дисертації зроблено висновок, що в Генерал-губернаторстві ключові відомства Третього Райху на практиці реалізували курс на максимальне використання Православної Церкви в інтересах Німеччини. Ситуативна прагматично вивірена підтримка українського національно-церковного руху мала на меті послабити як польські, так і російські впливи в регіоні. Для перешкодження потенційним спробам консолідації антинімецьких сил окупанти, по суті, провокували загострення міжнаціонального та міжконфесійного протистояння, яке, зрештою, вилилося в масштабне взаємне кровопролиття.

У другому підрозділі *«Тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії»* виокремлено низку особливостей розвитку Холмсько-Підляської єпархії. Православне духовенство на чолі з владикою Іларіоном результативно поєднувало душпастирську працю з національно-патріотичною. Відродження святої Данилової гори як важливого місця пам'яті православних холмщаків сприяло кристалізації їх конфесійної та національної ідентичності. Холмсько-Підляський єпархіальний Собор відновив давню традицію соборноправності та затвердив новий склад духовної консисторії. Православна єпархія, що мала близько 180 парафій і 174 священники, налічувала до 320 тис. вірян. Резонансною подією у церковному житті краю стало повернення 1943 р. його найбільшої святині – чудотворної Холмської ікони Богородиці.

Під час перебування на Холмській кафедрі владика Іларіон завершив узагальнення національно-ідеологічних засад розвитку українського православ'я в праці *«Ідеологія Української Церкви»*. У ній він виокремив низку особливостей українського православ'я й обґрунтував концепцію церковного відродження на окупованих територіях, що передбачала розбудову автокефальної Церкви. Водночас І. Огієнко, поділяючи патерналістську візантійську парадигму симфонії між Церквою і державою, розглядав можливість поєднання посад майбутнього Київського патріарха й глави Української держави.

Важлива роль у підготовці священничих кадрів, спроможних реалізувати українізаційну програму митрополита Іларіона, відводилася Холмській духовній семінарії, що фактично мала

статус академії. Вона була єдиною вищою богословською школою для православних українців у період Другої світової війни.

Пов'язаний із богородичним культом Турковицький санктуарій, який тривалий час був не тільки духовним, але й національним осередком холмшаків-українців, через несприятливі воєнні обставини й загострення польсько-українських відносин почав занепадати. Масовий польський терор на українських етнічних землях Холмщини й Підляшшя, який безсумнівно став наслідком німецької політики розпалювання міжнаціональної ворожнечі, призвів до численних жертв у середовищі православного духовенства.

У безпосередніх витоках тогочасного польсько-українського кривавого протистояння, отруєного як задоволеною релігійною і національною нетолерантністю, так і підступною політикою нацистів, були спроби реваншу з боку радикально налаштованих поляків за повернення православним частини сакральних споруд і майна, ревіндикованих католиками в міжвоєнний період, прагнення покарати й залякати національно свідомих душпастирів, а також блокувати їх діяльність задля деморалізації української спільноти регіону.

Яблочинський Онуфріївський монастир, в якому, зокрема, загинув старець-дзвонар І. Базилюк, пережив лихоліття війни, став прихистком для знедолених, центром духовної віднови, місцем мучеництва і подвижництва.

Дисертант стверджує, що митрополит Іларіон і його однодумці, які довірливо поставилися до нацистської церковної політики, скористалися новим шансом. Їхня подвижницька церковно-громадська праця все-таки призвела до перетворення Холмщини й Підляшшя на провідний центр українського національно-церковного руху. Узагальнення результатів дослідження дало можливість зробити висновок, що під час війни на Закарпатті відбулося нетрівке національно-культурне й духовне відродження.

У третьому розділі **«Російська Православна Церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни»** головним завданням стало з'ясування юрисдикційних трансформацій РПЦ, а також дослідження інституалізації АПЦ в окупованій Україні. У першому підрозділі *«Юрисдикційні трансформації православ'я на Волині в 1939–1941 рр.»* констатується, що зі встановленням

радянської влади релігійне життя Західної України зазнало істотних змін: було перервано процес українізації та демократизації православ'я на Волині, скоротилася його парафіяльна мережа, знищено систему підготовки священнослужителів, які зазнавали ідеологічного, фіскального тиску та політичних репресій із боку комуністичного режиму, переслідувалося чернецтво, почали запроваджуватися московські літургійні практики.

Православні єпархії на приєднаних територіях були інкорпоровані лояльною РПЦ, яку радянський уряд використав як знаряддя встановлення політичного контролю над новими громадянами. Водночас двом православним архиєреям – Олександру Іноземцеву й Полікарпу Сікорському – вдалося уникнути зміни церковної юрисдикції та підписання декларацій про підпорядкування Російській Церкві. Православна Волинь стала полігоном, на якому випробовувалися й впроваджувалися нові патерни взаємодії між Кремлем і Московським Патріархатом. Ця практика виявилась успішною й набула широкого застосування під час здійснення радянської західноукраїнських земель у післявоєнний період.

У підрозділі 3.2 *«Інституалізація Автономної Православної Церкви в контексті ухвал Почаївського Собору 1941 р.»* розкрито перебіг Собору єпископів у Почаєві (серпень – листопад 1941 р.) та його ключові рішення. Після початку німецько-радянської війни більшість православного єпископату України на Почаївському Соборі проголосила створення АПЦ у складі РПЦ, зв'язок з якою був суто номінальним. Є підстави стверджувати, що АПЦ використала його лише як канонічний захист, оскільки жодних офіційних контактів у період окупації з Московським Патріархатом не мала. Владика Олексій Громадський шукав канонічний шлях усамостійнення УПЦ, однак рішення архиєрейського Собору, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Спочатку соборяни планували впорядкувати церковне життя Волинської єпархії в дореволюційних кордонах, однак під час проведення нарад було ухвалено низку рішень, які стосувалися питань загальноукраїнського масштабу. Зокрема, архиєпископом Київським було обрано владика Іларіона, якому зрештою німецька влада не дозволила приїхати до Києва.

У третьому підрозділі *«Волинська єпархія АПЦ в умовах нацистського окупаційного режиму»* проаналізовано діяльність автономістів на Волині. Доведено, що найбільшою структурою АПЦ була Волинська єпархія зі збереженою церковною інфраструктурою, що охоплювала близько 500 парафій і низку монастирів. Тому саме волинське духовенство ставало донором священних і єпископських кадрів для східних єпархій АПЦ. Підготовка священнослужителів здійснювалася в Почаєві, Кременці та Житомирі. У середовищі автономного духовенства, яке тісно співпрацювало з нацистськими окупантами, були як москвофільські, так і українофільські національно-політичні орієнтації.

Очільник АПЦ митрополит Олексій, який був правлячим архиєреєм Волинської єпархії з резиденцією в Кременці, з січня 1943 р. втратив права екзарха й призначався старшим єпископом АПЦ у генеральній окрузі «Волинь-Поділля», однак де-факто продовжував керувати всіма єпархіями. Після його трагічної загибелі від нападу боївки ОУН(м) відбулася остаточна дезінтеграція АПЦ, а владика Дамаскин був обраний лише керівником Православної Церкви на території цієї генеральної округи. На Ковельському Соборі червня 1943 р. було ухвалено рішення розділити Волинську єпархію на три церковно-адміністративні одиниці: Кременецьку, Рівненську й Володимир-Волинську.

Четвертий підрозділ *«Розбудова АПЦ упродовж 1942–1944 рр.»* присвячено становищу АПЦ у Центральній і Східній Україні. Зроблено висновок, що організаційним осередком відродження церковного життя на Київщині стала Київська церковна рада, однак після приїзду владика Пантелеймона автономісти перехопили ініціативу й підпорядкували собі більшість парафій у місті. Користуючись підтримкою окупаційної адміністрації, станом на 1943 р. АПЦ відродила 10 монастирів і 26 парафіяльних храмів у Києві та його околицях. Загалом, за деякими даними, в Київській єпархії налічувалося близько 400 громад. За німецької окупації відчутно пошавилося чернече життя київських монастирів, зокрема Києво-Печерської лаври. Оскільки німецька влада проводила трудову мобілізацію населення і заборонила приймати послушників до чоловічих монастирів, то жіночі значно переважали їх за кількістю насельниць.

Свідченням активної розбудови єпархіяльно-парафіяльної мережі АПЦ у центральних і східних регіонах окупованої України є такі статистичні дані: Подільська єпархія налічувала близько 500 парафій, Вінницька – близько 300, Чернігівська – до 400, Катеринославська – понад 300. За приблизними підрахунками АПЦ налічувала понад 2 500 парафій. Завдяки певній лібералізації релігійного життя їй вдалося відкривати храми, монастирі, пастирські курси, висвячувати нових єпископів, займатися добродійністю тощо. Відсутність докладніших відомостей про парафіяльну мережу Автономної Церкви унеможливило її докладнішу характеристику.

У роботі акцентується, що єпископат АПЦ виявився слухняним зняряддям нацистської пропаганди й тісно співпрацював з окупаційною владою. Зокрема, духовенство поминало А. Гітлера й німецьку армію під час богослужінь, оприлюднювало звернення пронимецького характеру, а також агітувало українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Зважаючи й на це, АПЦ мала найбільше православних парафій і чернечих спільнот в окупованій Україні.

У четвертому розділі «Становлення та діяльність Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р.» висвітлено розвиток автокефального руху та міжцерковні відносини в роки нацистської окупації. Обставини призначення владики Полікарпа Сікорського тимчасовим адміністратором Православної Церкви на визволених українських землях досліджено в підрозділі 4.1 *«Організація Адміністрації Варшавської Митрополії в окупованій Україні (1941–1942)»*.

На підставі томосу 1924 р. митрополит Варшавський Діонісій мав намір відновити свою юрисдикцію на Волині, яка до війни входила до складу Польщі, а також на решті окупованих німцями територій України. До проведення помісного Собору було створено тимчасовий вищий церковний орган – Адміністрацію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві «на визволених українських землях», очолювану архієпископом Полікарпом.

На початку 1942 р. автокефальний рух на території райхскомісаріату «Україна» складався з двох течій, репрезентованих волинськими церковно-громадськими колами й Київською церковною радою. Адміністрація УАПЦ виступала за реалізацію ідеї автокефалії Української Церкви й була змушена врахувати

настрої вірян, які вимагали висвяти єпископів на Сході. У лютому 1942 р. у Пінську владика Полікарп за допомогою архієпископа Олександра Іноземцева розпочав рукоположення ієрархів для Української Церкви в канонічній єдності з Варшавським митрополитом. Нововисвячених архиєреїв Юрія Кореністова, Никанора Абрамовича та Ігоря Губу включили до складу Собору єпископів. Було запропоновано 6 нових кандидатур на заміщення єпископських кафедр. Затверджений спеціальний чин приєднання «липківських» священників через сповідь і прочитання умовної формули рукопокладення можна трактувати як доповнення свячень. Це рішення дало можливість залучити патріотичне духовенство до автокефального руху й поширити вплив Адміністрації УАПЦ на Схід України.

Владика Олексій та Іларіон негативно відреагували на пінські ухвали УАПЦ, зокрема на приєднання «липківців». Як наслідок, посилювалося міжцерковне протистояння, що супроводжувалося взаємними звинуваченнями в неканонічності, поглибився інституційний розкол Православної Церкви в Україні.

У другому підрозділі *«Розвиток УАПЦ у Центрі та на Сході України»* охарактеризовано розбудову єпархіально-парафіяльної мережі автокефалістів. У дисертації встановлено, що після прибуття до Києва владика Никанор й Ігор увійшли в молитовне та євхаристійне спілкування з «липківським» духовенством, яке приєднали до Адміністрації через спеціальний чин доповнення сумнівних для неабиякої частини православної спільноти хіротоній. Приєднання частини вірян і священнослужителів В. Липківського до УАПЦ було оформлено підписанням Акта від 19 березня 1942 р.

Формуванням церковно-інституційної структури УАПЦ на Київщині займалося Вище церковне управління на чолі з владикою Никанором. На архиєрейському Соборі в травні 1942 р. була висвячена нова група єпископів і створене вікаріатство адміністратора УАПЦ, що мало керувати відродженням церковного життя на Сході України. Це свідчить про те, що центр автокефального руху поступово перемістився з Волині до Києва, хоча більшість хіротонізованих у роки окупації владик УАПЦ представляла волинську духовну верству.

Станом на 1 вересня 1942 р. УАПЦ на Сході налічувала 513 парафій, з яких 298 припадало на Київщину, а решта – на

інші регіони. До Адміністрації приєдналося 93 «липківських» священники й 226 клириків РПЦ. Юрисдикційно-канонічний статус УАПЦ являв собою широку автономію в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, через яку вона перебувала в канонічному спілкуванні з Вселенським православ'ям. Процес конституювання Української Церкви відбувався на підставі томосу 1924 р., однак у роки війни автокефалія так і не була проголошена. Приєднання Харківського митрополита Феофіла Булдовського до Адміністрації УАПЦ сприяло її перетворенню на загальнонаціональну Церкву, яка почала охоплювати майже всю територію України. Ієрархи обох юрисдикцій змушені були підтримувати зв'язок із гітлерівцями, згадувати під час богослужінь німецьку владу, оприлюднювати пронацистські матеріали в пресі, а також заохочувати молодь їхати працювати до Німеччини.

У третьому підрозділі *«Інституційний розкол православ'я та міжцерковні відносини в роки нацистської окупації»* проаналізовано причини й наслідки міжправославного конфлікту, а також екуменічні ініціативи митрополита А. Шептицького.

Інституційний розкол українського православ'я в роки війни являв собою конфлікт національних та еклезіальних ідентичностей у Православній Церкві. Якщо УАПЦ прагнула до утвердження переважно національно-історичних, то АПЦ – еклезіально-канонічних підстав автокефалії. У документах очільників АПЦ й УАПЦ простежується намір підпорядкувати собі іншу юрисдикцію, а також дискредитувати опонентів в очах вірян. З одного боку, «яблуком незгоди» стала проблема автокефалії та шляхів її проголошення в умовах відсутності української незалежної держави, а з іншого – предметом суперечок автокефалістів й автономістів була спадщина УАПЦ 1921 р., клириків якої приймали через повторне рукопокладення або доповнення свячень.

Усупереч діям окупантів, спрямованим на консервацію інституційного розколу православ'я в Україні, в середовищі ієрархії обох орієнтацій поступово почала превалювати доцентрова тенденція. Вона виникла з усвідомлення частиною їхніх провідників повної безперспективності стану церковного розділення, дискредитаційного впливу на православне середовище взаємних претензій і звинувачень. Почаївський «Акт поєднання» Церков 8 жовтня 1942 р. передбачав скасування всіх канонічних

незгод і створення об'єднаної Автокефальної Церкви, на чолі якої мав стояти Священний Синод у складі п'яти найстарших єпископів України. З огляду на те, що подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було не вигідне створення сильної єдиної помісної Церкви, спроба об'єднання українського православ'я зазнала поразки. Крім того, проти Почаївської угоди виступила більшість архиєреїв-автономістів, які категорично вимагали відкликати підпис Олексія Громадського й перенести розгляд цього питання на Собор єпископів.

Після загибелі митрополита Олексія низка волинських парафій, а також Дерманський монастир, почали переходити до УАПЦ. У 1943 р. міжправославний конфлікт тривав переважно на нижчому парафіяльному рівні. Аналіз історичних джерел дає підставу стверджувати, що обидві юрисдикції зазнавали цілеспрямованого тиску з боку окупаційної влади, що намагалася поставити під повний контроль церковне життя в райхскомісаріаті «Україна».

У роки німецько-радянської війни митрополит А. Шептицький висунув низку екуменічних ініціатив, оприлюднивши їх зокрема у зверненнях до православних архиєреїв і віруючої інтелігенції. Церковно-громадські кола відреагували на них переважно негативно, оскільки запрошення до діалогу більшість православних діячів сприйняла як небезпеку нової унії. За обставин воєнного часу та розколу українського православ'я це перешкоджало досягненню вагомих практичних результатів у справі церковної єдності.

Обставини проведення, ключові рішення й наслідки Собору єпископів УАПЦ 1944 р. простежено в підрозділ 4.4 «*Варшавський Собор УАПЦ 1944 р. та його наслідки*». Учасники архиєрейського зібрання в березні – квітні 1944 р. обмежилися половинчастими кроками й відклали врегулювання канонічного статусу УАПЦ до завершення війни. Спроба надання митрополиту Діонісію титулу почесного патріарха викликала негативну реакцію єпископа Мстислава та німецьких урядовців. Складність становища православної ієрархії в еміграції посилювалася кількома обставинами. По-перше, несприятливими були зовнішні чинники, пов'язані з позицією німецької влади: понад півтора року перебування єпископату УАПЦ на еміграції вона не допускала його до організації церковного життя багатотисячної пастви,

штучно концентрувала духовенство в одному місці та у вимушеній бездіяльності. Найактивнішим учасником першого Собору єпископів УАПЦ в еміграції був єпископ Мстислав: саме він наполегливо ініціював розгляд актуальних питань розвитку Церкви, пропонував свої рішення для ухвалення. Як свідчать документи, німецькі урядовці підтримували його в боротьбі за лідерство в УАПЦ. По-друге, давався взнаки низький рівень освіти частини православних єпископів, які нещодавно були світськими особами або недостатньо досвідченими священниками. Різне бачення шляхів розвитку Церкви поза межами України, перманентні внутрішні суперечки, а також міжособистісні конфлікти провокували майбутні розколи в українському православ'ї в діаспорі. По-третє, архиерейський Собор 1944 р. засвідчив, що статус УАПЦ залишався канонічно не врегульованим. Єпископат не мав солідарного бачення місця Церкви у Вселенському православ'ї, конкретних шляхів набуття повноцінної автокефалії, не був готовий до церковної діяльності в еміграції й водночас тішив себе сподіваннями на швидке повернення до України.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

Українське православ'я в роки воєнних випробувань зазнало радикальних внутрішніх і зовнішніх трансформацій, спричинених політикою комуністичного й нацистського тоталітарних режимів. Проблеми становлення та розвитку Православної Церкви в Україні під час Другої світової війни стали об'єктом дослідження вітчизняних і закордонних учених, більшість публікацій яких присвячена державно-церковним відносинам, біографіям церковних діячів, сутнісним характеристикам духовенства, становищу православних вірян тощо.

Для української пострадянської історіографії проблеми характерний, з одного боку, переважно «фактографічний» підхід, пов'язаний із ретельним опрацюванням архівних фондів, а з іншого – брак належної уваги до осмислення канонічних і юрисдикційних аспектів діяльності Православних Церков. Серед діаспорних істориків помітний внесок у вивчення досліджуваної проблематики зробив І. Власовський, однак його праці, по суті, є мемуаристичною історією УАПЦ. Російське історіописання розглядає український автокефальний рух однозначно як неканонічний, що свідчить про його виразну заангажованість і тенденційність. Зважаючи на

це, дисертант усвідомлює потребу у відмові від псевдонаукової конфесійної чи національно-політичної апологетики, поєднанні еклезіального й світського підходів до вивчення історії Церкви.

Джерельна база дослідження складається передусім із неопублікованих документів, що зберігаються у фондах Архіву Варшавської Православної Митрополії, Архіву УПЦ у США, канадської колекції о. Т. Міненка, Архіву нових актів у Варшаві, архіву Інституту національної пам'яті Польщі, ГДА СБУ, ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державних архівів Волинської, Київської, Рівненської областей. Крім того, використовувалися опубліковані матеріали, мемуари, періодичні видання, що свідчить про репрезентативність джерельної бази.

На початку ХХІ ст. в українській історіографії спостерігається коригування методологічного інструментарію як у церковно-історичних студіях, так і в дослідженні воєнної історії. Завдяки поєднанню загальнонаукових і спеціально-історичних методів наукового пізнання сформульовано ключові поняття дослідження, обґрунтовані теоретичні положення, узагальнення та висновки, розкрито причинно-наслідкові зв'язки й окреслено провідні тенденції в організації церковного життя на окупованих гітлерівськими військами територіях України.

Як показує аналіз конкретного фактичного матеріалу, в період Другої світової війни на території Холмщини й Підляшшя відбулося українське національно-культурне й духовне відродження, значущою складовою якого став національно-церковний рух за українізацію / розмосковлення Православної Церкви. В окупованій Польщі вона зазнала масштабної реорганізації, яка полягала, зокрема, в усуненні гітлерівцями митрополита Діонісія від обов'язків предстоятеля. Він став жертвою інтриг і лобіювань як проросійських, так і деяких проукраїнських угруповань, окремі представники яких іще в міжвоєнний період були його латентними опонентами в національно-церковному питанні. Призначений тимчасовим керівником Варшавської єпархії Берлінський архієпископ РПЦЗ Серафим Ляде швидко втратив підтримку німецьких урядовців через перманентні конфлікти з українськими церковними й політичними середовищами, а також протидію Вселенського Патріархату. Водночас православним вірянам, переважно українцям, яким німецька влада почала сприяти в поверненні відібраних католиками

святинь, вдалося затвердити Статут тимчасового управління православних парафій у Люблінському дистрикті. Цей документ санкціонував церковну автономію українців Холмщини й Підляшшя на чолі з адміністратором о. І. Левчуком, завдяки якій до кінця 1940 р. кількість православних храмів збільшилася майже вдвічі – з 51 до 91.

Повернення митрополита Діонісія до керівництва церковними справами у вересні 1940 р. відкрило шлях до висвяти архiereїв-українців Іларіона Огієнка на архієпископа Холмського й Підляського, а також Палладія Видибіду-Руденка на архієпископа Краківського й Лемківського. Ситуативне сприяння німецької влади інтенціям православних вірян, себто їхнім прагненням українізувати Церкву, призвело до реанімації ідеї набуття нею автокефального статусу. Оскільки ж воно було виявом геополітичних розрахунків нацистів, а не якоїсь особливої прихильності до православних українців, то насправді мало на меті не тільки послабити польські та російські впливи в регіоні, а й підтримати міжконфесійне протистояння, яке відчутно загострилося під час ревіндикаційних акцій 1937–1939 рр. Тому православні віряни, особливо їх очільники, мимоволі виявилися зручним інструментом у руках нацистських керманічів, які робили їм поступки в релігійних питаннях суто зі стратегічних прагматичних міркувань. Унаслідок цього єпископи-українці становили більшість у Синоді й отримали дієві важелі впливу на прийняття низки ключових рішень у церковному житті.

Водночас Краківсько-Лемківська єпархія, що після розширення налічувала близько 40 парафій, мала обмежені можливості для розвитку національно-церковного руху з огляду на протидію греко-католицького лобі в німецьких відомствах, брак національно свідомих клириків і труднощі воєнного часу. Саме тому владиці Палладію, який постійно мешкав у Варшаві й служив у митрополичому соборі, не вдалося досягти відчутних успіхів в українізації православ'я на Лемківщині.

Українізаційна програма митрополита Іларіона Огієнка, котрий на цей час не тільки осмислив і узагальнив національно-ідеологічні засади розвитку українського православ'я, а й оприлюднив їх, стала вагомим чинником самоствердження українства та ідеї автокефалії. Проведення Холмсько-Підляського єпархіального Собору в

жовтні 1941 р., відродження святої Данилової гори, повернення православним чудотворної Холмської ікони Богородиці, розбудова Турковицького та Яблочинського монастирів сприяли відновленню давніх соборноправних традицій Київської Церкви й кристалізації конфесійної та національної ідентичності православних українців. Холмська церковна програма владики Іларіона, що передбачала виважене використання української мови в богослужінні, динамічну розбудову парафіяльної мережі та підготовку національно свідомих священнослужителів, мала на меті конституювання на окупованих нацистами територіях автокефальної УПЦ із патріаршим устроєм. Це був вияв глибинної потреби українського народу в церковному самовизначенні й поверненні до помісної традиції.

Православне духовенство, яке успішно поєднувало душпастирську працю з національно-патріотичною, зрештою стало жертвою масового польського терору на українських етнічних землях Холмщини й Підляшшя. Він був наслідком низки чинників: намірів реваншу з боку польської католицької спільноти, тобто повернення у своє розпорядження частини святинь, захоплених нею в міжвоєнні роки, прагнення покарати й залякати національно свідомих православних священників, а також блокувати їх діяльність задля деморалізації українського населення регіону. Є підстави стверджувати, що антиправославний терор на Закарпатті за своєю суттю був логічним продовженням, своєрідним рецидивом колонізаційно-ревіндикаційних акцій міжвоєнного періоду. Німецька окупаційна адміністрація не тільки не перешкоджала проведенню етнічних чисток, а навпаки, – низкою латентних, старанно замаскованих дій, підживлювала етноконфесійне протистояння в окупованій Польщі.

Початок Другої світової війни й радянська анексія західноукраїнських земель призвели до коригування дискурсу державно-церковної політики СРСР. Наявність повноцінного релігійного життя на цих територіях потребувала застосування ширшого спектру засобів боротьби з Церквою задля нейтралізації й асиміляції мільйонів нових громадян. Головний акцент у стратегії поширення радянського впливу на православне населення робився на використанні упокореного Московського Патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних єпархій, які втратили канонічний зв'язок із митрополитом Варшавським

Діонісієм. З ініціативи радянської влади вони були в неканонічний спосіб інкорпоровані лояльною РПЦ й об'єднані в екзархат Західних України та Білорусі на чолі з владикою Миколаєм Ярушевичем.

Радянізація західноукраїнських областей супроводжувалася інтенсивною різноплановою агітаційно-пропагандистською роботою та водночас репресивними заходами проти духовенства. Сталінський режим не тільки здійснював ідеологічний і фінансовий тиск на священників, парафії та монастирі, але й активно розбудовував агентурну мережу всередині самої Церкви. У цей час було перервано процес українізації та демократизації православ'я на Волині, де радянське керівництво започаткувало апробацію принципово нової моделі взаємовідносин влади й Церкви.

З кінця червня 1941 р. релігійна ситуація в окупованій Україні почала докорінно змінюватися. Це було пов'язано з погортанням церковного життя й переформатуванням православного простору після встановлення нацистського режиму. Лейтмотивом німецької церковної політики, спертій на імперський принцип «розділяй та володарюй», була налаштованість на розкол українського православ'я та нейтралізація національно-церковного руху. Після невдалих спроб митрополита Діонісія повернути архієпископа Олексія в свою юрисдикцію більшість православного єпископату вирішила залишитися в складі Московського Патріархату, але на правах церковної автономії, санкціонованої РПЦ 1918 р. Оскільки владика Олексій був упевнений, що автокефалія Православної Церкви в Польщі втратила чинність, то сподівався очолити відродження Української Церкви канонічним шляхом через автономію до автокефалії.

На Почаївському Соборі єпископів було ухвалено низку важливих рішень загальноукраїнського характеру, які започаткували інституційний розкол Православної Церкви в Україні. Зокрема, архієпископ Олексій отримав права обласного митрополита й звання екзарха всієї України. Автономісти вирішили зберігати юрисдикційний зв'язок із РПЦ, однак він розглядався ними як необхідна формальність тактичного характеру задля уникнення звинувачень у неканонічності. Водночас проведені дослідження дає підстави стверджувати, що в середовищі духовенства АПЦ мали місце як москвофільські, так й українофільські національно-політичні орієнтації. Прагнути нейтралізувати владика Іларіона як

потенційного конкурента в боротьбі за лідерство в УПЦ, Олексій Громадський домігся його обрання на Київську кафедру наприкінці 1941 р.

Православна Волинь, що зберегла значний кадровий ресурс клиру, стала своєрідним церковним П'ємонтом у процесі відродження релігійного життя на Сході. Не перешкоджаючи відновленню церковної мережі, окупаційна влада переймалася не стільки задоволенням релігійних потреб місцевого населення, скільки реалізацією своєї далекосяжної колонізаторської політики.

Автор дійшов висновку, що єпископат АПЦ тісно, а в низці випадків запопадливо, співпрацював із нацистським режимом, поминаючи німецьку владу під час богослужінь, публікуючи звернення пронимецького характеру, а також агітуючи українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Цим, зокрема, можна пояснити превалювання кількості автономних православних парафій і монастирів в окупованій Україні. Водночас консерватизм духовенства, яке зберігало церковнослов'янську богослужбову мову й позиціонувало свою аполітичність, викликав симпатії місцевого православного населення, особливо в Центральній і Східній Україні. Отже, головними чинниками прихильнішого ставлення німецької влади до АПЦ були підкреслена лояльність, керованість й антирадянська позиція її очільників, чітке й послідовне дистанціювання від будь-якої політичної діяльності й національного руху, переважно негативна реакція на спробу об'єднання Церков.

Упродовж 1942 р. релігійна політика німецької окупаційної адміністрації еволюціонувала в бік встановлення тотального контролю за Православними Церквами, активність і неконтрольованість яких почали становити певну загрозу для утвердження «нового порядку». Її наслідком стало завершення демонтажу традиційної системи церковного управління та підпорядкування єпископів генеральним комісарам. Остаточна дезінтеграція АПЦ відбулася після трагічної загибелі митрополита Олексія від рук мельниківців у травні 1943 р., оскільки після цього владика Дамаскин Малюта був обраний лише очільником Православної Церкви на території генеральної округи «Волинь-Поділля».

Розвиток АПЦ в окупованій Україні мав свою регіональну специфіку, що зумовлювалася не тільки ставленням місцевої влади до

її осередків, але й передвоєнними соціокультурними відмінностями територій, рівнем релігійності й атеїзації населення, особистими якостями правлячих архиєреїв тощо. Зокрема, якщо на Волині все ж була збережена церковна інфраструктура, то на Сході її довелося творити ледь не спочатку. Трактуючи «липківське» духовенство як неканонічне, автономісти спиралися на колишніх священників РПЦ і нововисвячених клириків. Оперативність у призначенні керівником Київської єпархії владики Пантелеймона Рудика сприяла швидкому зміцненню позицій АПЦ на Київщині, де налічувалося близько 400 її громад, а також активно відроджувалося чернече життя. Сильні позиції автономістів, толерованих окупантами, спостерігалися на Поділлі та Чернігівщині. За приблизними підрахунками, у 1943 р. АПЦ налічувала понад 2 500 парафій.

Відродження розгромленого більшовиками церковного життя супроводжувалося об'єктивними труднощами: необхідністю відбудови сакральних споруд, підготовкою священничих кадрів, гострою нестачею богослужбової літератури, антимиїнським начинням. Драматизм ситуації в українському православ'ї в роки війни полягав у поглибленні конфронтації між двома юрисдикціями, які формально залежали від Варшави й Москви, однак виступали за автокефальний шлях розвитку. Щоправда, АПЦ заперечувала право Варшавського митрополита втручатися в українські церковні справи й очікувала визнання автокефалії від РПЦ та інших помісних Церков. Створена з благословення митрополита Діонісія, Адміністрація УАПЦ на чолі з архиєпископом Полікарпом розпочала формування паралельної православної ієрархії на підставі Патріаршого й Синодального Томосу 1924 р. На Пінському Соборі в лютому 1942 р. було рукоположено нових єпископів і затверджено спеціальний чин приєднання «липківських» священників через доповнення сумнівних свячень. Це уможливило залучення частини патріотичного духовенства до автокефального руху, а також поширення впливу Адміністрації УАПЦ на Схід України.

Прихильники й промотори церковно-самостійницької візії сподівалися на підтримку автокефальної ідеї масою православних вірян, однак реалії окупаційного життя виявилися далекими від їхніх намірів. Негативна реакція владик Олексія та Іларіона на пінські ухвали призвела до посилення міжцерковного протистояння, що супроводжувалося взаємними звинуваченнями в неканонічності,

та поглиблення інституційного розколу Православної Церкви в Україні. Це протистояння в українському православ'ї виправдано розцінювати як вияв складного багатофакторного цивілізаційного конфлікту національно-єклезіальних ідентичностей, в основі якого лежали модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням сучасної української політичної нації. В умовах воєнних лихоліть, зокрема запеклої інформаційної війни, православні віряни виявилися поділеними на прихильників релігійного традиціоналізму й модернізму. Як із боку автономістів, так й автокефалістів спостерігалось прагнення посилити свої позиції, поширити свій вплив на всю територію України.

Канонічність православної ієрархії 1942 р. не викликає сумніву, оскільки всі хіротонії звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм, який 1942 р. був обраний місцєблостителем Київського митрополичого престолу. Щодо юрисдикційно-канонічного статусу УАПЦ, то він мав ознаки широкої автономії в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Водночас її можна трактувати як самодостатній єклезіальний організм зі своїм Собором єпископів і адміністратором владикою Полікарпом. Збереження зв'язку з Варшавським митрополитом уможливило збереження через нього канонічного спілкування зі світовим православ'ям. Автокефалія Української Церкви, що так і не була офіційно проголошена, розглядалася лідерами національно-церковного руху як інструмент деїмпєріалізації та духовного визволення українського народу.

Істотними перешкодами, які заважали подоланню міжцерковного конфлікту, були різні концепції творення автокефальної Церкви, особисті амбіції ієрархів, нові літургійні практики УАПЦ і прийняття нею клириків «липківської» висвяти. Однак посилення утисків із боку гітлерівської влади, невдоволення вірян, усвідомлення частиною провідників обох орієнтацій безперспективності церковного протистояння спонукали їх до пошуку шляхів міжправославного примирення. Почаївська угода жовтня 1942 р. була першою з двох відомих у ХХ ст. спроб подолати інституційний розкол в українському православ'ї. Лише втручання окупаційної влади, якій було не вигідне створення сильної єдиної помісної Церкви, й жорстка антиукраїнська налаштованість частини ієрархів завадили

успішній реалізації цього доволі ризикованого задуму. Нацисти ж твердо й послідовно протидіяли йому, оскільки були переконані, що об'єднана Православна Церква могла б стати каталізатором зростання української національної свідомості й консолідації її вірян.

Переломним моментом у розвитку Православної Церкви як на Волині, так і на теренах окупованої України стала смерть О. Громадського, після якої активізувався перехід низки автономних парафій до Рівненсько-Кременецької єпархії УАПЦ, що невдовзі стала налічувати понад 200 парафій. Водночас боротьба між православними юрисдикціями перейшла в латентну фазу й тривала на нижчому, тобто парафіяльному рівні. Варто зауважити, що частина духовенства обох течій намагалась уникати виконання розпоряджень окупаційної влади, брала участь у порятунку єврейського населення, виконувала капеланські обов'язки при відділах УПА.

Церковний колабораціонізм, притаманний для обох орієнтацій, можна пояснити, з одного боку, їх антирадянським налаштуванням і цинічною «ліберальною» релігійною політикою нацистів, а з іншого – необхідністю виживання в екстремальних воєнних умовах. Перебуваючи «між молотом і ковадлом» (за образним висловом І. Власовського), Церква залишалася єдиною легальною українською інституцією, яка все ж консолідувала, опікувала своїх вірян, тому це були переважно вимушені дії її єпископату задля душпастирської опіки вірян й підтримки національного руху під час нацистської окупації. Гітлерівці жорстоко придушували не тільки щонайменший спротив із боку православної спільноти, але й намагалися не допустити розвитку української національно-церковної самобутності.

Митрополит А. Шептицький, який неодноразово письмово звертався до православних архиєреїв і світської інтелігенції, розглядав примирення греко-католиків і православних в Україні як перший крок до національної консолідації. Реакція очільників православних структур, а також окремих впливових громадських діячів, на його екуменічні ініціативи була здебільшого кволюю чи негативною й не призвела до реалізації намірів А. Шептицького.

Не безпідставно побоюючись репресій із боку радянських каральних органів, сотні православних священників зі своїми

родинами емігрували на Захід. Варшавський Собор єпископів УАПЦ березня – квітня 1944 р. відклав урегулювання її канонічного статусу до завершення війни. Частина соборян вдалася до спроби надання титулу почесного патріарха митрополиту Діонісію, однак цьому перешкодили німецькі окупанти.

Після повернення радянської влади в Україну, коли рештки альтернативних юрисдикцій були інкорпоровані до РПЦ, значна частина автокефального духовенства, залишившись без власного єпископату, змирилася з поразкою і після відповідної процедури покаяння або перевисвяти приєдналася до Московського Патріархату. Упосліджена й лояльна сталінському режиму РПЦ стала знаряддям втілення його далекосяжної мети духовної уніфікації суспільства за радянським взірцем.

Підсумовуючи церковно-інституційні трансформації українського православ'я впродовж 1939–1944 рр., виправдано констатувати, що канонічно-юрисдикційна залежність двох православних течій від закордонних центрів – Варшави й Москви – сприяла ускладненню церковного життя в Україні, створила одну зі значних перешкод на шляху до їх поєднання, завадила появі авторитетного духовного лідера, який би зміг очолити об'єднану Церкву. Відновлення радянської влади в Україні призвело до знищення УАПЦ й АПЦ та інкорпорації їх інституційних структур Московським Патріархатом. Позбавлені духовного проводу, ізольовані від діаспорних Церков і переслідувані карально-репресивною системою автокефалісти, на відміну від греко-католиків, не змогли зберегти свою Церкву в підпіллі й були приречені на зникнення з релігійної мапи УРСР.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації Української автокефальної православної церкви формації 1942 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 215-227.

2. Смирнов А. Розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни // Наукові записки Національного

університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 146-153.

3. Смирнов А. Невідома спроба скасувати анафему на гетьмана Івана Мазепу в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 3. С. 226-231.

4. Смирнов А. Ставлення Павла Скоропадського до Православної Церкви в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2012. Вип. 19. С. 168-178.

5. Смирнов А. Канонічно-юрисдикційний статус Православних Церков України в роки Другої світової війни // Київська старовина. 2012. № 5–6. С. 112-121.

6. Смирнов А. Інституційні трансформації православ'я на Волині в 1939–1941 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 20. С. 116-121.

7. Смирнов А. Архіпастирська праця єпископа Переяславського Мстислава Скрипника в роки німецької окупації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2014. Вип. 22. С. 163-176.

8. Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18–23 серпня 1941 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2015. Вип. 24. С. 61-66.

9. Трофимович В.В., Трофимович Л.В., Смирнов А.І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // Русин. 2016. № 1. С. 196-217 (*авторський внесок – 0,3 д.а.*). (Scopus, Q2).

10. Смирнов А. Яблочинський Онуфріївський монастир у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 100-104.

11. Smyrnov A. Początek działalności arcypasterskiej władzyki Hilariona Ohijenki w roku 1940 // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2016. T. 1. S. 160-170.

12. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності // Наукові записки

Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 40-46.

13. Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 113-116.

14. Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136. С. 65-69.

15. Смирнов А. Роль Митрополита Варшавського Діонісія Валединського в конституюванні УАПЦ формації 1942 року // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2019. T. 4. S. 389-406.

16. Smyrnov A. The Ukrainian orthodox autocephalous movement during the years of German occupation // Annals of the University of Craiova. History. 2019. Nr. 1(35). S. 43-53. (Scopus, Q2).

17. Смирнов А. Усунення Варшавського митрополита Діонісія Валединського і початок реорганізації Православної Церкви в окупованій Польщі (1939–1940) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 145-149.

18. Смирнов А. Пінський церковний Собор 7–10 лютого 1942 року та його наслідки // Український історичний збірник. Київ, 2019. Вип. 21. С. 133-148.

19. Смирнов А. Організація Автономної Православної Церкви в Центральній та Східній Україні в роки нацистської окупації // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2. С. 94-99.

20. Смирнов А. Становлення УАПЦ на Київщині в роки нацистської окупації // Військово-науковий вісник. 2020. № 34. С. 106-120.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

21. Smyrnov A. Autocefalia ukraińska: w poszukiwaniu modelu tworzenia kościelnej samodzielności // Między wyobrażoną a polityczną wspólnotą. Materiały II Konferencji stypendystów Programu Stypendialnego Rządu Polskiego dla Młodych Naukowców, Warszawa, 11 Maja 2011. Warszawa, 2011. S. 189-200.

22. Смирнов А. Між Києвом і Варшавою: український автокефальний рух у 1941–1942 роках // Українська Автокефальна

Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 23-30.

23. Смирнов А. Створення Автономної Православної Церкви в Україні у 1941 році // Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука). Тернопіль, 2014. С. 57-61.

24. Смирнов А. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині в 1939–1941 роках // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Дніпропетровськ, 2015. С. 192-197.

25. Смирнов А. Колекція отця Тимофія Міненка в архіві Університету Альберти // Українська діаспора: проблеми дослідження : тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог. Острог, 2016. С. 301-302.

26. Смирнов А. Дерманський монастир у період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 189-193.

***Наукові праці, що додатково відображають
результати дисертації***

27. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. Київ, 2008. 326 с.

28. Смирнов А. Національна ідентичність Автономної Православної Церкви в Україні періоду німецької окупації // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія. Ужгород ; Пряшів ; Нью-Йорк, 2015. С. 541-549.

29. Смирнов А. Інституалізація Автономної Православної Церкви в Україні (за матеріалами Почаївського собору 1941 року) // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2018. С. 341-352.

30. Смирнов А. Українське православ'я в роки Другої світової війни в історико-церковних студіях Івана Власовського // Волинський благовісник. 2018. № 6. С. 105-118.

АНОТАЦІЯ

Смирнов А. І. Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний університет «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України, Острог, 2020.

У дисертації комплексно досліджено церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни. На основі поєднання еkleзіальних і світських підходів проаналізовано причини реорганізації Православної Церкви в Генерал-губернаторстві та з'ясовано обставини висвяти єпископів-українців Іларіона Огієнка й Палладія Видибіди-Руденка. Розглянуто тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії й архиєпископську діяльність владика Іларіона. З'ясовано чинники та наслідки юрисдикційно-канонічних трансформацій Православної Церкви на Волині впродовж 1939–1941 рр. Висвітлено причини, перебіг і наслідки Почаївського Собору єпископів 1941 р. Досліджено обставини інституалізації Автономної Православної Церкви в райхскомісаріаті «Україна» та її функціонування впродовж 1942–1944 рр. Охарактеризовано чинники та наслідки організації Адміністрації Варшавської Митрополії в окупованій Україні на чолі з владикою Полікарпом Сікорським. Досліджено значення Київського Собору 1942 р. і розвиток УАПЦ на Сході України. Розглянуто детермінанти інституційного розколу православ'я й досліджено характер міжцерковних відносини в умовах нацистського окупаційного режиму. Проаналізовано обставини проведення, ключові рішення й наслідки Варшавського Собору єпископів УАПЦ 1944 р.

Ключові слова: церковно-інституційні трансформації, Православна Церква, окупація, автокефалія, Собор, хіротонія, канонічність, ієрархія, єпархія.

ABSTRACT

Smyrnov A. I. Church and institutional transformations of the Ukrainian Orthodoxy during the Second World War. – Manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.0 – History of Ukraine. – National University of Ostroh Academy, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ostroh, 2020.

The dissertation provides the results of the complex research of the church and institutional transformations of the Ukrainian Orthodoxy from 1939 till 1944. During the Second World War, on the territory of Kholm region and Pidliashia, there was a Ukrainian national-cultural and spiritual revival, a significant component of which was the national-church movement for Ukrainization / de-Muscovite of the Orthodox Church. The Sovietization of the western Ukrainian regions was accompanied by intensive and varied agitation and propaganda work and at the same time repressive measures against the clergy. At that time, the process of Ukrainization and democratization of Orthodoxy in Volhynia was interrupted, when the Soviet leadership began testing a fundamentally new model of the relationship between the government and the Church.

The leitmotif of the German religious policy, based on the imperial principle of “divide and rule”, was the focus on the split of Ukrainian Orthodoxy and the neutralization of the national patriotic movement. The Orthodox Volhynia that had a significant human resource among the clergy became a kind of church Piedmont in the process of revival of religious life in the East.

The main factors of the German government’s more sympathetic attitude towards AOC were the loyalty, controllability and anti-Soviet position of its leaders, clear and consistent distancing from any political activity and national movement, predominantly negative reaction to the unification of the Churches. In 1943, according to rough estimates, the AOC counted with more than 2,500 parishes. It denied the right of the Metropolitan of Warsaw to interfere in Ukrainian church affairs and expected the recognition of its autocephaly from the ROC and other local Churches.

The proponents and promoters of the church-independent vision hoped the autocephalous idea to be supported by the mass of Orthodox believers, but they were divided into supporters of religious traditionalism and modernism. The UAOC can be considered a self-sufficient ecclesial

body with its own Council of Bishops and the administrator, Metropolitan Polikarp Sikorskyi. Maintaining contact with the Metropolitan of Warsaw made it possible to preserve through it the canonical communication with world Orthodoxy. Autocephaly, which was never officially proclaimed, was seen by the leaders of the national church movement as an instrument of de-imperialization and spiritual liberation of the Ukrainian people.

The death of Metropolitan Oleksii Hromadskyi marked a turning point in the development of the Orthodox Church both in Volhynia and in occupied Ukraine and intensified the transition of a number of autonomous parishes and the Derman Monastery to the Rivne-Kremenets Eparchy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church which since then included over 200 parishes. At the same time, the struggle between Orthodox jurisdictions developed into a latent phase and continued at a lower parish level. It is worth noting that a part of clergy belonging to both trends tried to avoid the implementation of orders of the occupying regime, participated in the rescue of the Jewish population, performed chaplaincy duties in the structures of the Ukrainian Insurgent Army.

Warsaw Council of UAOC Bishops of 1944 stunted itself with half-hearted decisions concerning its canonical status and postponed its settlement until the end of the war. A part of the participants of the Council tried to confer Metropolitan Dionisii with the title of Honorary Patriarch, however, this was prevented by the German invaders.

The canonical and jurisdictional dependence of both Orthodox orientations on foreign centres – Warsaw and Moscow – contributed to the complication of church life in Ukraine, created one of the significant obstacles to their unification, prevented the emergence of a powerful spiritual leader who would be able to head the united Church. The restoration of Soviet power in Ukraine led to the destruction of the UAOC and APC and incorporation of their institutional structures into the Moscow Patriarchate.

Key words: church and institutional transformations, the Orthodox Church, occupation, autocephaly, Council, consecration, canonicity, hierarchy, eparchy.

Підписано до друку 28 жовтня 2020 р.
Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 1,9. Наклад 100 пр. Зам. № 64–20.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.